

**Per a la història de la introducció del castellà a Catalunya.
Alguns problemes i qüestions de mètode**

JOAN-LLUÍS MARFANY
Universitat de Liverpool

Havent acabat recentment un llibre sobre les relacions entre català i castellà a Catalunya des de l'Edat mitjana fins a finals del XIX, penso que pot ser útil, a més d'adient amb aquest homenatge, d'exposar algunes de les lliçons a extreure d'aquesta meva experiència. M'agradaria pensar que puc contribuir d'aquesta manera a refinar tant els plantejaments com els mètodes, identificant problemes i establint-ne la importància relativa, d'una banda, i reflexionant sobre les fonts i la millor manera d'interrogar-les, de l'altra.

Potser la primera cosa que convé de precisar és que la qüestió no ha de ser abordada com a una problemàtica única per a tota l'àrea lingüística. La llengua és indubtablement la mateixa, però les seves relacions amb el castellà són prou diferents per a cada territori i això no sols pel que fa a les evolucions divergents durant el segle XIX, sinó probablement des del començament mateix. L'enorme extensió del camp a cobrir i l'abundància, diversitat, i dispersió de les fonts a consultar aconsellen de tota manera de concentrar l'esforç en un sol d'aquests territoris. Però fins i tot si algú se sent amb cor d'estudiar tot el domini, caldrà que els tracti com a casos distints i fonamentalment independents. Això no vol dir que el que es pugui anar sabent de cada un d'ells no serveixi per a il·luminar els altres, ni que no sigui possible arribar a algunes conclusions de validesa global —i exclusives, alhora, del català en les seves diverses variants, vull dir. Però el que no es pot fer és donar aquesta possibilitat com un fet previ.

Delimitat així el camp geogràfic d'estudi, caldrà que ens aclarim a nosaltres mateixos què és exactament el que volem saber. La pregunta no és ociosa. La resposta més òbvia —com s'introdueix el castellà a

Catalunya i com va desplaçant el català al llarg del temps— se sol entendre d'una manera que inclou, més o menys tàcitament, un pressupòsit que, en la mesura en què no és clarament fals, hauria de formar part de la matèria a investigar: que la qüestió es redueix a un “conflicte” entre una llengua que ve de fora a “interferir-se” i una altra que es defensa com pot d'aquesta interferència. És aquesta una visió totalment aproblemàtica: l'únic que cal fer és resseguir cronològicament el procés, identificant i datant els progressos de la “imposició” i els retrocessos —o, més endavant, les suposades recuperacions— de la “resistència”. És una aproximació que no explica res, perquè parteix de la base que no hi ha res a explicar. Dit d'una altra manera, és una aproximació que renuncia a comprendre. Literalment: el fet que, en una conjuntura altament favorable a la “resistència”, el 1641, el panegíric fúnebre de Pau Claris a la Diputació fos pronunciat en castellà resulta simplement “incomprensible”; el fet que, en una conjuntura exactament contrària, als anys vuitanta i noranta del mateix segle, el primer canonge català que trobem —documentat— predicant en castellà a la catedral de Barcelona sigui l'autor d'«una defensa apassionada de la llengua catalana en el seu *Atheneo de grandesa*» és «paradoxal», i res més.¹ Que en ple període de suposada “renaixença”, el 1855, en un debat sobre la conveniència d'usar en ocasions públiques el català, el defensor del castellà s'expressi en català i el defensor del català ho faci en castellà «sorpren» i prou.²

I no únicament ens condemnem, així, repetidament a la perplexitat, sinó que ens dificultem la lectura de la documentació, perquè no li fem les preguntes adequades o, pitjor encara, ni tan sols no tenim preguntes per fer-li. La descripció que Pere Gil ens va deixar, el 1621, dels límits del coneixement del castellà a Catalunya, per exemple, ha estat molt citada:

com se veja y toque ab las mans que acceptades algunas pocas ciutats com son Barcelona, Tarragona, Gerona, Tortosa y Leyda, y algunas pocas vilas, com Perpinya, Villafranca del Panades, Servera, Tarrega, Fraga, Mo[n]ço, y semblants, que estan en

¹ Anna M. Torrent, «Llengua i poder polític a Catalunya al segle XVII», dins Antoni M. Badia i Margarit i Michel Camprubi, ed., *Actes del Vuitè Colloqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes. Tolosa de Llenguadoc, 12-17 de setembre de 1988*, 2 vols., Barcelona, 1989, vol. II, pp. 29-55, a les pp. 52 i 49. Trio aquest exemple no pas perquè es tracti d'un treball de poca qualitat, sinó per tot el contrari.

² Pere Anguera, *Els precedents del catalanisme*, Barcelona, 2000, p. 255.

camins Reals; en las altres demes Ciutats, Vilas y llochs no es ben entesa la llengua castellana de la gent comuna, y ningunas donas la usan y en ninguna part de Catalunya es universalment usada.³

I ho ha estat per tal d'establir el fet que la vasta majoria dels catalans de l'època no entenien el castellà. De tota la informació que el document ens proporciona, aquest és justament el detall menys interessant, perquè és obvi: si el document ens hagués dit el contrari, la reacció més raonable hauria estat de no creure-ho. Però és en això que tothom es fixa, precisament perquè confirma allò que ja sabem –i que és l'única cosa que volem saber.⁴ Si ens el mirem, en canvi, sense aquest partit pres i hi busquem totes les dades que pugui contenir, no sobre la majoria que no coneixia el castellà, sinó sobre la minoria que el coneixia, comprovarem que el fragment n'és francament ric. Ens diu, ben clarament, que, als llocs citats –i en alguns altres de «semblants»– tothom entenia prou bé el castellà; que, als altres llocs, la gent comuna no l'entenia bé; que, a tot arreu, les persones «de qualitat» no sols l'entenien, sinó que podien *usar-lo*, tret de les dones (les «de qualitat», per descomptat) dels llocs que no eren grans ciutats, ni es trobaven vora un camí ral, les quals potser l'entenien, però no el sabien parlar. (I, al llibre esmentat, addueixo evidència diversa que s'adiu perfectament amb aquesta descripció.)

Si volem comprendre, doncs, caí que ens demanem en què consisteix *exactament* el “conflicte”, com es produeix *exactament* la “interferència”, i fins a quin punt convé de parlar de “resistència”. Més ben dit, el que hem de fer és no plantejar-nos la qüestió en aquests termes tan carregats

³ Del pròleg de la pròpia traducció del *Contemptus mundi*, citat per Torrent, «Llengua i poder...», ob. cit., p. 40.

⁴ Modest Prats, ed., *Política lingüística de l'Església catalana. Segles XVI-XVII*, Vic/Girona, 1995, p. 25; August Rafanell, *La llengua silenciada*, Barcelona, Empúries (Biblioteca Universal, 121), 1999, p. 39. Torrent, «Llengua i poder...», ob. cit., pp. 40-41, observa de passada que el fragment «ens dona una llista gens menyspreable dels llocs on [la llengua castellana] era compresa», però insisteix en la mateixa lectura (deduint abusivament, per implicació, que «Valls, Vic i Reus [...] eren impermeables al castellà!»). Per a Mila Segarra, «El conflicte lingüístic català-castellà als segles XVI i XVII», dins Pere Gabriel, ed., *Renaixement i Barroc. Segles XVI-XVII* [= *Història de la cultura catalana*, vol. II], Barcelona, 1997, pp. 167-192, a la p. 185, si el document no ha estat «gaire ben aprofitat», és perquè no s'ha remarcat prou fins a quin punt indica, suposadament que el castellà era una llengua poc compresa fora de les èlites urbanes (i arriba a dubtar, molt temeràriament, que aquestes i fins i tot l'aristocràcia mateixa «el poguessin parlar»).

de pressupòsits i preguntar-nos, en canvi, què es fa, a cada moment històric, en una i altra llengua i qui –en termes sociològics– ho fa, i com evoluciona aquesta distribució social i funcional a través del temps. Només així estarem en situació de veure amb quins factors i amb factors de quina mena – econòmics, socials, polítics– estan associats, segons les èpoques, la relació entre les dues llengües i els seus canvis, en comptes de donar per suposat, com se sol fer i ben gratuïtament, que el motor essencial, o fins i tot únic, del procés és la imposició política d'un poder aliè. Només així ens posarem en vies d'entendre.

Abans caldrà també, però, que refinem el nostre aparell conceptual. Estic d'acord amb August Rafanell que l'aplicació dels conceptes més habituals de la sociolingüística a l'estudi del passat no ha donat fins ara uns resultats gaire satisfactoris, però no pas, com pensa ell, perquè aquest estudi exigeixi una conceptualització diferent, *ad hoc*.⁵ Al contrari: en la mesura en què allò que intentem de fer és, justament, sociolingüística de diversos moments històrics, el nostre instrumental analític no pot ser sinó el de la sociolingüística –o, en tot cas, un instrumental que ens permeti d'estudiar les variacions en l'ús de la llengua en el si d'una societat segons els seus diferents sectors, és a dir el que hauria de ser la sociolingüística. Si hi ha problema, doncs – i repeteixo que n'hi ha–, és que s'amaga en els conceptes mateixos, que no són prou clars, ni precisos, ni, sobretot, generals i, doncs, universalment aplicables. Alguns no ho són perquè no ho són: perquè, com ara el de "fidelitat" o "lleialtat" lingüística, duen una càrrega de pressupòsits tàcits que els treu tota vàlidesa o la restringeix a uns casos molt específics. Aquest que acabo d'esmentar, concretament, és apropiat per al comportament de certs sectors de la societat catalana sota el franquisme, per exemple, però convé, en canvi, evitar-lo de totes passades en el nostre cas. Dir, com tan sovint es fa, que durant el període "decadent" les classes subordinades van mantenir-se fidels al català és, no ja una bajanada, sinó una inexactitud, perquè la fidelitat suposa una opció que aquestes classes no tenien. Però si alguns altres conceptes importants no serveixen és únicament perquè els sociolingüistes no els han definit prou clarament i no els usen prou sistemàticament.

⁵ August Rafanell, «Una llengua: dues funcions», dins el seu *El català modern (set estudis d'història cultural)*, Barcelona, 2000, pp. 194-209.

És el que passa amb diglòssia, concepte utilíssim que permet justament de classificar casos com el del català que no són adequadament descrits ni per la noció de bilingüisme, ni per la de substitució lingüística. Malauradament, els professionals del ram, en comptes d'atenir-se a la definició més bàsica, abstracta, i general del terme, han volgut anar-hi encabint el màxim de característiques específiques de les diverses situacions macrosociolingüístiques concretes amb què cada un d'ells s'anava enfrontant. Ja va començar Ferguson mateix, que, havent-ne donat una primera definició molt acceptable –tot i que susceptible encara de considerable simplificació i, doncs, afinament–,⁶ va passar tot seguit a afegir-hi precisions supèrflues –la famosa distinció entre llengua A i llengua B, per exemple– de caire específic i no necessàriament generalitzable.⁷ Diglòssia va convertir-se aviat d'aquesta manera en un concepte descriptiu cada cop més imprecís i va deixar de ser el que hauria de ser, un concepte analític. Tornar-li tot el seu poder com a tal no és, però, gens difícil: n'hi ha prou amb definir-lo de la manera més general possible, aquella que no admeti cap més simplificació, i mantenir-se estrictament fidel a aquesta definició.

Això vol dir, en primer lloc, fer-ne un concepte aplicable, no pas a una situació sociolingüística, sinó a un *comportament* individual: aquell que consisteix a usar l'una o l'altra de dues llengües, de manera sistemàtica, segons la funció. Establim així, d'entrada, unes utilíssimes distincions entre diglòssia i bilingüisme, entès com al comportament del qui fa ús indiferenciat de dues llengües, en obediència a motius aleatoris, fluctuants, i, doncs, irreductibles a categorització; i entre diglòssia i substitució lingüística (o, en el nostre cas concret, entre diglòssia i castellanització), entenent per aquesta l'abandonament de la llengua materna en favor d'una altra en tota mena de funcions. Pensant més concretament en els casos històrics de diglòssia –distingint-los dels que, damunt la mateixa base, convé d'anomenar de poliglòssia–, podríem definir un segon sentit més restringit que seria el del comportament del qui sistemàticament fa ús de la llengua materna com a llengua parlada i d'una altra llengua com a llengua escrita, incloent dins la categoria "llengua escrita" la manifestació oral de tot discurs –

⁶ Ferguson, «Diglossia», *Word*, XV (1959), pp. 325-340.

⁷ Per a una discussió recent de la qüestió, Emili Boix i Fuster i F. Vila i Moreno, Xavier, *Sociolingüística de la llengua catalana*, Barcelona, 1998, pp. 85-101.

declaracions solemnes, actuacions oratòries, exposicions de temes intel·lectuals— que hi pertanyi en termes d'estructura sintàctica, i viceversa. Naturalment, el terme és legitimament susceptible de modificacions de grau: el comportament diglòssic d'un individu podrà ser absolut o admetre excepcions, ser incipient o plenament desenvolupat, sense que això introdueixi cap ambigüitat dins la noció de diglòssia. Així definida, tant en sentit ampli com restringit, aquesta podrà ser aplicada aleshores, per agregació, a comportaments col·lectius i, doncs, a situacions macrosociolingüístiques: direm que un determinat grup professional, un sector social, una classe, o tota una societat és diglòssica quan ho siguin els seus membres sense excepcions significatives —i, com en els casos individuals, podrem parlar d'estats de diglòssia totals o parcials, o més o menys avançats.

És imprescindible, alhora, que, contra el que és habitual, mantinguem sempre la distinció entre diglòssia i castellanització, és a dir que estiguem sempre amatents a usar aquest darrer terme únicament com a sinònim de substitució total del català pel castellà. Només direm que es castellanitza aquell qui abandona la llengua materna per a totes les funcions, excepte eventualment per adreçar-se a inferiors socials que altrament no l'entendrien. No ho aplicarem a qui adopti el castellà per a la correspondència i altres usos escrits, però continuï servint-se del català en la comunicació oral habitual. En aquest cas parlarem de diglòssia. També caldrà, però, que evitem de dir castellanització per tal de referir-nos a la introducció, per abassegadora que en algun moment pugui ser, de castellanismes, lèxics, morfològics, i sintàctics, en el català. En termes d'història social de la llengua, el mot que convé a aquesta realitat és justament el contrari: catalanització, assimilació fagocitadora de la llengua intrusa. La utilitat d'aquesta especialització del mot i de la seva sistemàtica distinció respecte de "diglòssia" i "bilingüisme" es revela molt clarament en el camp de l'antroponímia. Aquí és habitual, en efecte, de descriure com a «castellanització dels prenomes» l'aparició, sobretot a partir de finals del segle XVI i començos del XVII, de tota una sèrie de noms de pila nous que penetren al país a través de la seva forma castellana: Isidro, Jacinto, Cayetano, Francisco (que no es confon amb Francesc), Feliciano, Mariano, i altres —precedits de tres segles llargs per

Domingo.⁸ En bé de la claredat, cal abstenir-se de fer-ho. Quan ens topem amb el curiós fenomen dels nobles del XVI i XVII que, en comptes de Pere o Jaume, es diuen i es fan dir sempre Pedro i Jayme, aleshores sí, parlem de castellanització –de prenom, si més no. Però quan Jeroni Saconomina, que s'autoanomena i és anomenat habitualment «Hierònim» o «Gerònim», signa «Hierónimo» una carta enviada al secretari Gassol o, encara més clarament, quan un dirigent obrer de Sabadell, a les darreries del Vuit-cents, signa «Mucio Cucurella» una comunicació –en castellà, és clar– a *La Tramontana*, és de diglòssia que es tracta.⁹ I quan molts catalans passen a batejar els seus fills Jacinto o Cayetano, no ens trobem davant ni d'una cosa ni de l'altra, sinó de la incorporació al patrimoni antroponímic *català*, mitjançant una senzilla adaptació fonètica –però també la derivació d'uns hipocorístics peculiars: Cinto, Tano, Cisco, Quico– d'uns noms que fins aleshores hi eren desconeguts en qualsevol forma. És a dir, ens trobem, insisteixo, davant casos de catalanització.

Naturalment, haurem d'observar la mateixa acurada i sistemàtica precisió pel que fa a la terminologia pròpiament sociològica. Això no caldria ni dir-ho, si no fos que la bibliografia sobre el tema tendeix justament en aquest terreny a la vaguetat. Quan no es refereix simplement i inadmissiblement «als catalans» o a «la població» o la seva «majoria», donant per fet, com ja he dit abans, allò mateix que cal investigar, recorre amb massa freqüència –ho ha denunciat el nostre homenatjat– a expressions com ara «el poble» o «les classes populars», de les quals més aviat convé de fugir com de la pesta.¹⁰ «Una llengua d'ús estrictament popular», va titular Mila Segarra la seva síntesi de la qüestió durant el Set-cents: la formulació no sols és massa vaga, sinó que és inexacta.¹¹ La immensa majoria dels catalans –i ara uso aquestes paraules amb tota precisió– de totes les classes parlava habitualment en

⁸ Per exemple, Enric Moreu-Rey, «La castellanització dels prenom. Contribució per a la cronologia», dins el seu *Antroponímia. Història dels nostres prenom, cognoms i renoms*, Barcelona, 1991, pp. 147-154.

⁹ «Memòries de Jeroni Saconomina (1572-1602)», dins Antoni Simon i Tarrés, ed., *Cavallers i ciutadans a la Catalunya del Cinc-cents*, Barcelona, 1991, p. 226; *La Tramontana*, X, 463 (23-IV-1890).

¹⁰ Modest Prats, «La llengua catalana al segle XVIII. Possibles pautes d'estudi», dins Pep Balsalobre i Joan Gratacós, eds., *La llengua catalana al segle XVIII*, Barcelona, 1995, pp. 15-73, a la p. 28.

¹¹ Mila Segarra, «Una llengua d'ús estrictament popular», dins Pere Gabriel, ed., *El Set-cents* [= *Historia de la cultura catalana*, vol. III], Barcelona, 1996, pp. 167-192.

català, fora i dins del propi sector social. No es tracta pas, però, d'armar-se d'un arsenal d'abstractes categories sociològiques, sinó d'especificar a cada moment el grup social *històric* el comportament lingüístic del qual és objecte d'atenció: no la noblesa o la burgesia o els pagesos, sinó un o altre sector d'aquesta noblesa, burgesia, o pagesia i identificat no pas simplement en relació amb una jerarquia interna, estàtica, de la classe o amb l'ocupació professional o amb la base econòmica del seu status o amb la forma de tinença de la terra, sinó també amb referència a la respectiva evolució històrica. Als progressos decisius de la diglòssia a les darreries del XVIII, és un grup molt concret que hi contribueix de la manera més destacada, sobretot en relació amb el seu nivell cultural: el que contribueix també a fer –per dir-ho thompsonianament– la burgesia a través de la seva participació en el procés protoindustrialitzador i en la construcció del mercat espanyol. Com he dit més amunt, l'objectiu és d'esbrinar quina mena de persones feia quina mena de coses en una llengua o l'altra i com va anar canviant aquesta situació.

És tota una feïnada, cal admetre-ho, però podem reduir-la i simplificar-la força a base d'eliminar-ne recerques supèrflues o, com a mínim, d'importància secundària. Per exemple, i per començar, la de l'ús literari d'una i altra llengua, qüestió ja prou treballada i fonamentalment aclarida en el més essencial: la diglòssia s'hi instal·la sòlidament des de començos del segle XVI. Des d'aquesta època domina entre els catalans el convenciment que tota obra literària de caràcter culte i de difusió pública ha de ser escrita en castellà. Les excepcions són ben escasses i primerenques i les lamentacions, que tenen un inconfusible aspecte ritual, no hi canvien res. De literatura –literatura culta, vull dir– n'hi va continuar havent, i en quantitat no menyspreable, però era una literatura doblement restringida: a la temàtica circumstancial, sobretot satírica, i a la circulació manuscrita dins uns circuits estrictament locals. Queden, és clar, coses per aclarir, però interesses sobretot els historiadors de la literatura i els les podem deixar a ells –ens les poden deixar. De tota manera, i ja que hi som, sigui'm permès de dir que no crec que la impremta i el mercat de llibres fessin en aquesta qüestió el paper important que els és sovint atribuït.¹² Que

¹² Per exemple, August Rafanell, *La llengua silenciada*, ob. cit, pp. 62-66, i Manuel Peña, *Cataluña en el Renacimiento: libros y lenguas*, Lleida, 1996, pp. 287-292 (que

se'n citi, si no, algun cas d'obra d'autor català la potencial difusió de la qual en un mercat més ampli expliqui que fos escrita en castellà. Si aquesta llengua va imposar-se inexorablement en aquest terreny és perquè era la llengua del monarca i això era decisiu en una època en la qual la literatura culta era una activitat cortesana i el patronatge, la institució fonamental de l'economia de les arts. El català, de fet, hi va tenir la partida perduda a partir de l'adveniment mateix de la dinastia dels Trastàmara.¹³ El volum de la producció editorial en una llengua o l'altra tampoc no és una dada rellevant en aquest context.¹⁴ És clar que de literatura, en el sentit més ampli de la paraula, en català se'n va publicar, i molta, però és gairebé tota de caràcter popular, tant pel contingut com per la forma de difusió, és a dir, és adreçada als sectors socials que no tenien accés al castellà ni, en l'òptica de les classes dominants d'una societat d'Antic Règim, n'havien de tenir. És clar també que de plecs solts en català n'hi ha tants o més, segons les èpoques, que no en castellà, però també aquí el que importa no són les xifres absolutes, sinó les relatives als diversos gèneres: de les relacions i gazetes de la col·lecció Bonsoms datades entre 1595 i 1640, 170 són en castellà i només 12 (8 de les quals en vers), en català. La relació s'inverteix per al període 1641-1650, per raons prou òbvies (les relacions s'ocupen sobretot dels esdeveniments locals i la majoria ho fan des de les posicions anticastellanes), però el canvi va ser efímer: entre 1651 i 1700 només hi ha 6 títols en català contra 299 en castellà.¹⁵ Finalment, la informació que ens proporciona la possessió de llibres té també un interès molt limitat –per a allò que aquí ens interessa, ja

matissa, però, en el mateix sentit que indico jo), tots dos amb referències a exemples anteriors.

¹³ Max Cahner, «Llengua i societat en el pas del segle XV al XVI», dins *Actes del Cinquè Congrés Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Barcelona, 1980, pp. 183-255.

¹⁴ Manuel Peña, *Cataluña en el Renacimiento*, ob. cit., pp. 287-292 i *El laberinto de los libros. Historia cultural de la Barcelona del Quinientos*, Madrid, 1997, pp. 67-76; Ernest Lluch, «La producció de llibres en la "morta-viva": 1476-1860», dins el seu *La Catalunya vençuda del segle XVIII*, Barcelona, 1996, pp. 35-53.

¹⁵ Peña, *Cataluña en el renacimiento*, ob. cit., pp. 291-292; Pedro Manuel Cátedra, «Sobre la literatura popular del segle XVII (Impresos d'Antoni Lacavalleria)», dins *Estudis en honor de Josep Romeu i Figueras*, 2 vols., Barcelona, 1986-1987, vol. 1, pp. 241-257, a la p. 245. Càlculs propis a partir de les dades del *Catálogo de la colección de folletos Bonsoms, relativos en su mayor parte a historia de Cataluña. I. Folletos anteriores a 1701*, Barcelona, 1974.

s'entén— i certament no en té cap en termes d'agregats de xifres.¹⁶ L'únic indicador que té indubtablement valor, tot i que sempre modest, és la presència de determinats tipus de llibres —de devoció, per exemple, o el *Partinobles*— en castellà als inventaris de béns de menestrals: és un senyal plausible de coneixement del castellà. La possessió de llibres en castellà per altra gent i d'altra mena no ens diu gran cosa; la possessió de llibres en català, fins a passat mitjan segle XIX, tampoc.

Podem deixar de banda també la qüestió del llatí. Contra l'opinió del nostre homenatjat, no veig res que justifiqui de prendre'l com a tercer en discòrdia.¹⁷ El llatí o és usat a la Catalunya dels segles moderns exactament per a les mateixes funcions i en les mateixes circumstàncies, *mutatis mutandis*, que a les societats veïnes o, en la mesura en què, com en aquelles, cedeix terreny, i terrenys, ho fa al castellà, no pas al català. Dit d'una altra manera, el llatí queda exclòs del tema per definició: els usos que es disputen castellà i català han de ser per força aquells que pertanyen a l'àmbit propi de la llengua vulgar. El llatí només afecta el problema que ens ocupa en un aspecte molt concret: és la llengua en la qual aprenien a escriure els qui aprenien a escriure una mica bé, la llengua de la gramàtica i de la retòrica. Quan el bisbe Caixal explicava als seus companys del Senat espanyol, als anys setanta del segle XIX, que ell mai no havia après el castellà «*por reglas*» era a això que es referia, i no pas al que han cregut alguns.¹⁸ L'analfabetisme dels catalans cultes en la pròpia llengua és un fenomen de la segona meitat del segle XIX i del XX. Abans, qui escrivia bon castellà escrivia també bon català, perquè els principis fonamentals de l'ortografia, la morfologia, i la sintaxi havien estat adquirits en la forma d'uns models aplicables a totes dues llengües. Per aquesta mateixa raó, i com sap perfectament tothom qui hagi vist una mica de documentació de l'època —correspondència comercial i privada, protocols notariais, dietaris—, el

¹⁶ Peña, *Cataluña en el renacimiento*, ob. cit., pp. 292-298 i *El laberinto de los libros*, ob. cit., pp. 67-76 i 127-164.

¹⁷ Modest Prats, «L'estat de la llengua i de la cultura», dins Joaquim Albareda, ed., *Desfeta política i embranzida econòmica. Segle XVIII [=Història. Política, societat i cultura dels Països Catalans, vol. 5]*, Barcelona, 1995, pp. 308-325, a la p. 315. També Rafanell, *La llengua silenciada*, ob. cit., pp. 34-36, que reconeix, però, que era més aviat al castellà que el llatí cedia el terreny.

¹⁸ Francesc Ferrer i Gironès, *La persecució de la llengua catalana*, Barcelona, 1985, 51, i Pere Anguera, *El català al segle XIX*, Barcelona, 1997, pp. 35-36.

català de començos del XIX era una llengua altament estandarditzada, ben lluny de l'anomia que li és habitualment atribuïda.¹⁹

Fins i tot després d'haver-ne eliminat aquestes qüestions, el camp a cobrir és encara vastíssim. Hi podem, però, distingir els aspectes en els quals hem arribat ja a aconseguir un coneixement més o menys consolidat d'aquells que encara esperen de ser treballats com cal i establir-hi així un ordre de prioritats. Al mateix temps, l'avaluació realista de les fonts a l'abast ens hauria de permetre de destriar els temes la investigació dels quals ofereix expectatives raonables en termes de resultats d'aquells sobre els quals és poc probable que mai arribem a saber gaire res de prou segur. Pel que fa als segles XVI i XVII, per exemple, amb les fonts impreses existents –el *Manual de novells ardis*, els dietaris mal anomenats «de la Generalitat», i la documentació dispersa editada o citada a la bibliografia històrica sobre el període– ja n'hi ha prou per a fer-se una idea plausible tant de la persistència essencial del català com a llengua de les institucions pròpies com de la creixent erosió –i els seus límits– d'aquesta condició de, per entendre'ns, “llengua oficial”. És una problemàtica en la qual, naturalment, encara és factible i necessari d'avançar molt: cal precisar millor la cronologia i els mecanismes de la penetració del castellà i el grau de ritualització simbòlica d'aquest ús, sobretot a la segona meitat del Sis-cents. Però les línies generals de la qüestió ja són prou clares. En canvi, sabem poquíssim sobre l'extensió i la profunditat del coneixement del castellà a través de la societat catalana i sobre el nivell de substitució lingüística i/o diglòssia entre la noblesa “de la terra”. Però, mentre que podem tenir esperances de posar considerable remei a la nostra ignorància pel que fa al primer d'aquests dos problemes –a base de l'escorcoll sistemàtic de dues menes molt concretes de documents, els processos inquisitorials i, sobretot, els criminals–, tot fa pensar que només arribarem, en el millor dels casos, a donar una mica

¹⁹ Ho han constatat, per exemple, Josep Moran i Ocerinjauregui, «Un document familiar català del segle XVIII. Transcripció i estudi lingüístic», dins els seus *Treballs de lingüística històrica catalana*, Barcelona, 1994, pp. 141-167, i Carme Plaza i Arqué, «La documentació de l'orde de l'Hospital i la prosa catalana dels segles XVII i XVIII», dins Antoni Ferrando i Albert Hauf, eds., *Miscel·lània Joan Fuster*, VIII, Barcelona, 1994, pp. 188-197. En canvi, Maria Àngels Vidal Collell, «Florilegi epistolar del segle XVIII», dins Albert Manent i Joan Veny, eds., *Miscel·lània d'homenatge a Enric Moreu-Rey*, III, Barcelona, 1988, pp. 305-330, s'entesta a repetir el tòpic en contra de l'evidència dels textos que ella mateixa edita.

més de suport –a base de troballes casuals al fil de la lectura– a les nostres especulacions sobre la castellanització del braç militar i que l'escassetat de correspondència familiar no ens permetrà mai de distingir, en aquest terreny, entre castellanització i diglòssia, abans del darrer quart del segle XVII, com a mínim.

Quant als segles XVIII i XIX, l'estudi de la pràctica lingüística de les institucions, municipals, eclesiàstiques, i altres, que és de fet l'únic camp que s'ha treballat una mica, té un interès molt limitat. Pel que fa a les de la primera mena, a partir del moment que la monarquia borbònica imposa la substitució, l'efectivitat d'aquesta depèn fonamentalment de les possibilitats de cada una d'elles –és a dir, de la categoria social de les forces vives locals i de la presència o no de personal amb prou coneixement del castellà - i subsidiàriament de causes totalment aleatòries que poden determinar tant canvis atípicament primerencs com persistències anormalment tardanes i, sobretot, freqüents fluctuacions. El factor operatiu, al capdavant –un cop produït, és cert, l'acte de força que prohibia l'ús institucional del català i decidia d'una vegada per totes la qüestió a Barcelona i a les altres ciutats–, és el mateix que dicta els progressos de la diglòssia a la societat en general: el status social de les persones, en aquest cas el dels notables de cada lloc concret. Com més enlairada sigui la posició d'aquests dins la regió o fins i tot el país, més zelosos es mostraran de la respectabilitat del consistori que controlen i més aviat s'hi introduirà el castellà a la paperassa administrativa, començant normalment per aquella amb més gran poder de representació: actes, acords, i proclames solemnes. El comportament de les altres institucions és més interessant –la prolongada presència del català a les actes dels capítols catedralicis i, amb grans variacions de diòcesi a diòcesi segons la vigilància i l'energia dels bisbes, als registres parroquials, i a la comptabilitat de la Taula de Canvi barcelonina–, però ja ens és prou conegut en els seus trets essencials i no hi ha cap motiu per a sospitar que el que encara en desconeixem pugui reservar-nos gaires sorpreses. El que és clar és que els estudis de cas d'una o unes poques institucions concretes, municipis o parròquies, com els usats, i suposo que patrocinats, per Mila Segarra, són d'una utilitat restringidíssima: n'hauríem d'acumular una quantitat molt grossa abans no poguéssim començar a extreure'n conclusions.²⁰ El que

²⁰ J. Abril i M. Vallicrosa, *L'ús de la llengua als registres eclesiàstics en els arxius parroquials de Sant Martí de Sant Celoni durant el segle XVIII*, M. Aymar i N.

cal són investigacions sobre una institució a nivell regional, com ara les d'Agustí i Farreny sobre la diòcesi de Lleida, o sobre totes les institucions d'una localitat (relativament important, és clar), com les de Llobet i Portella sobre Cervera, i en tots dos casos per a períodes de temps llargs, de més d'un segle.²¹

Tampoc no té, per al nostre objecte, la importància que se li sol donar l'estudi de l'ensenyament fins a la revolució liberal. Demanar-se en quina llengua aprenia la gent de llegir i escriure sota l'Antic Règim és caure en l'anacronisme: aprendre de lletra era adquirir dues tècniques diguem-ne mecàniques –i adquirir-les separatament, o molt sovint adquirir-ne només la primera–, que després cada individu aplicava a una o altra llengua. La immensa majoria de catalans que passaven per aquest aprenentatge ho feien, és clar, a l'única que coneixien de debò, la pròpia, i sens dubte van continuar fent-ho així fins i tot quan els mestres de minyons, obeint la famosa Reial Cèdula del 1768 o ja abans, se servien del castellà com a suport principal de l'ensenyament. Aprendre a escriure era ensinistrar-se a dibuixar correctament les lletres. I els qui passaven enllà i estudiaven gramàtica i, més enllà encara, retòrica, ho feien, com ja he dit i és prou sabut, en llatí. Les conseqüències d'això són ben clares: qui tot just sabia de llegir, o llegir i escriure, sabia fer-ho en català; qui sabia llegir i escriure en castellà, sabia fer-ho en català; i, com ja he dit també, qui escrivia amb correcció o fins i tot amb elegància en l'una llengua, escrivia amb correcció o elegància en l'altra –o podia fer-ho si volia. El tema, naturalment, no està desproveït d'interès i hi ha coses que és important d'aclarir: a quins llocs i quants l'escola facilitava l'aprenentatge del castellà i com va evolucionar aquesta oferta i, sobretot, la demanda que satisfieia. Convé,

Rossell, *Estudi del canvi de llengua en els documents municipals de Sant Celoni durant el segle XVIII*, M. Blanch i P. Drou, *El canvi lingüístic en alguns arxius parroquials de la diòcesi de Girona*, J. Casas Q. Monturiol i R. Tona *Castellanització a l'aparell burocràtic de l'Ajuntament d'Olot al llarg del segle XVIII*, i F. Serra, *Els llibres de consells de Tàrraga: la introducció del castellà (1700-1731)*, tots ells treballs presentats al Departament de Filologia Catalana de la Universitat Autònoma de Barcelona i usats i citats per Segarra, «Una llengua d'ús estrictament popular», *ob. cit.*, pp. 146, 156, i 275-278.

²¹ Alfred Agustí i Farreny, *Llengua i Església a la Lleida del XVI al XVIII*, Lleida, 1994; Josep M. Llobet i Portella, «La llengua escrita a les institucions certerines del segle XVIII» i «La llengua escrita a les institucions certerines del segle XIX», *Miscel·lània Cerverina*, III (1985), pp. 97-136 i IV (1986), pp. 175-198.

doncs, d'anar incrementant el cabal, ja prou abundant, d'estudis locals sobre l'ensenyament i que els que s'hi dediquin continuïn parant esment, fins on sigui possible, a la qüestió de la llengua. Però és un error de creure que l'evidència així desenterrada de casos en què l'ensenyament es feia ostensiblement en català ho és de resistència objectiva a l'extensió del castellà. Dit d'una altra manera, l'escola d'Antic Règim pot ser, en alguns casos, un instrument de difusió del castellà, però no n'és pas l'agent fonamental i no és en absolut cap barrera contra ella.

Al segle XIX, en canvi, i sobretot a partir de les darreries dels trenta, el tema pren tota una altra importància, perquè aleshores sí que, dins el projecte liberal, l'escola esdevé el principal mitjà de la imposició universal de la diglòssia. Caldrà, doncs, intentar d'anar fent el mapa canviant de la provisió escolar per tal de contrastar-lo amb les variacions que poguem observar en els resultats d'aquesta imposició. I ara sí que les proves de la presència de l'ensenyament de les primeres lletres en català seran significatives, no pas de resistència activa al procés diglòssic, però sí de la persistència residual de la situació d'Antic Règim. La tasca no serà gens fàcil, perquè caldrà anar a la caça d'evidència fragmentària i dispersa. És molt possible, o fins i tot probable, que l'Arxiu General de la Universitat de Barcelona contingui més material de la mateixa mena que el de la inspecció de Figuerola del 1840, que Joan Florensa hi va descobrir i jo mateix he aprofitat. Però, donada la peculiar organització de dit arxiu, s'hi hauran d'esmerçar moltes hores, sense cap garantia d'èxit. En qualsevol cas, aquesta és una direcció en la qual val la pena d'aprofundir.

Sobretot, però, caldrà ampliar i consolidar la feina que jo he fet en el terreny del progrés de la diglòssia a través dels diversos sectors socials a partir de finals del XVII, a base d'estudis sistemàtics d'arxius patrimonials, comercials, i familiars fins ara inèdits o no explotats en aquest sentit. No crec que les principals conclusions a què he arribat perillin gaire, però, ja que en tenim la possibilitat, convé que siguin sotmeses a prova amb el màxim d'evidència possible. Serà incomparablement més difícil, per desgràcia, de donar resposta a l'interrogant sobre el grau més o menys exacte de castellanització de la burgesia vuit-centista, fins i tot suposant que algun dia tinguem accés a un nombre suficientment representatiu d'arxius privats de les dues-centes «bones famílies de Barcelona» —i altres llocs, és clar— de Gary

McDonogh.²² Davant d'un document escrit en castellà, en efecte, no hi ha manera de saber, en principi, si és evidència de castellanització o de diglòssia. En la meua experiència, per poc que les mostres del mateix individu o dels seus corresponsals siguin una mica nombroses –i molt sovint no cal que ho siguin gaire– és gairebé segur de trobar-hi proves prou concloents de diglòssia, normalment en forma de lapses, però també d'eventuals referències més explícites. Però en el cas de la castellanització hem de pregar que la nostra bona estrella ens depari algunes d'aquestes –i que siguin acceptables, és a dir que siguin precises i no genèriques i provinguin de fonts no suspectes de parcialitat–, perquè de l'absència de senyals de diglòssia no ens és lícit de deduir res. Amb una dificultat semblant toparem en l'intent d'establir amb un mínim de recolzament documental la connexió causal que tot invita a suposar entre la naixent ideologia nacionalista espanyola dels liberals catalans i els casos específics de canvi de pràctica lingüística, del monolingüisme a la diglòssia, entre individus. Aquí també estem totalment a la mercè de troballes afortunades: de cartes d'homes –de dones segur que no en trobarem pas– que diguin a un amic o parent «a partir d'ara ens escriurem sempre en castellà perquè és la llengua de la nació». Alguna n'hi ha d'haver, però és millor no fer-se gaires il·lusions.

I això ens recorda la característica més fonamental del nostre tema de recerca pel que fa a les fonts: que aquestes són, en darrera instància, totes. No hi ha cap document que no ens concerneixi. I, encara que no tenim altre remei que ser molt selectius, aquest és un fet que no podem oblidar mai. La informació important, el detall revelador, per a nosaltres, s'amaguen sovint en els llocs més imprevisibles –i si s'alcessin de sobte, com la llebre proverbial, encara rai: el més habitual és que, com l'escurçó o el pregadéu, jaguin camuflats entre les més ostensibles dades que el paper de torn ens brinda. Això vol dir que l'historiador interessat per la qüestió ha d'estar sempre alerta, en les seves lectures de caràcter històric, a prendre nota de tot allò que pugui estar-hi relacionat. Però també vol dir que només podrem donar resposta concloent als interrogants que se'ns plantegen a través de l'esforç col·laboratiu de tots els que treballen en el camp de la història. La primera cosa que aquests

²² Gary Wray McDonogh, *Good Families of Barcelona*, Princeton, 1986.

haurien de fer, per tal de contribuir-hi, és molt senzilla i no requereix cap acció: reproduir fidelment els documents i abstenir-se de potinejar, en nom d'una malentesa "normalització", els textos que editin o citin. (Quan es tracta d'onomàstica, tota manipulació hauria d'estar severament penalitzada per la llei.) En segon lloc, i ja més activament, convindria que els historiadors de tota mena s'acostumessin a indicar sempre en quina llengua estan escrits els documents que fan servir i, en els casos d'alternança entre castellà i català o de pas de l'un a l'altre, quines circumstàncies dicten aquestes variacions o, si més no, les acompanyen. Els arxivers i els historiadors locals podrien facilitar-nos enormement la feina, amb relativament poca despesa de temps i energies, comprovant la cronologia del canvi de llengua dels diversos fons que custodien, els primers, i de la paperassa administrativa de les institucions dels seus centres d'operació, els segons. Si ho fan, però, és imprescindible que exerceixin la més gran cura a especificar exactament quina mena de documents canvia de llengua a cada moment determinat i a assegurar-se que cada canvi és definitiu. Els historiadors que treballen amb fons documentals homogenis, notariais, per exemple, o gremials, o comercials podrien, sense massa esforç, produir, de manera residual, utilíssims estudis sociolingüístics del seu material respectiu.²³

Però la lliçó més important i urgent, en aquest sentit, va dirigida als historiadors de la llengua, els quals, per formació i per ubicació burocràtico-professional, són massa filòlegs i no prou historiadors: cal que s'assabentin d'una vegada que, a l'hora de fer història de la llengua pròpiament dita —o, perquè no hi hagi equívocs, diguem-ne història social de la llengua— els textos de caràcter lingüístic, gramàtiques, diccionaris, polèmiques ortogràfiques, i aquesta mena de coses que constitueixen habitualment l'objecte principal de la seva atenció, són els menys importants dels seus documents. La història de la llengua s'ha de fer damunt la documentació que reflecteixi pràctiques col·lectives habituals i no pas la que respongui a idees individuals —i, com més originals siguin aquestes idees, menys rellevants seran per a l'historiador. El principal interès històric de gramàtiques manuscrites com la d'Ullastra o la de Petit rau en el fet mateix que van quedar inèdites o, més ben dit, en la clara relació que existeix entre aquest fet i

²³ Com el modèlic que ens dona Rosa Congost (*infra*, pp. 125-148), sobre la pràctica dels notaris gironins.

el tan celebrat caràcter innovador de les seves propostes. Són aberracions simptomàtiques d'una situació de diglòssia social molt avançada: en la mesura que encara hi ha una pràctica del català escrit, un gramàtic de debò, com Ballot, fa el que fan els gramàtics, codificar-la, aquesta pràctica, i fer-ho públic per tal de mantenir-ne l'estandardització; en la mesura que està desapareixent a marxes forçades, sorgeixen "gramàtics" d'aquesta altra mena, que s'abandonen al vici solitari d'inventar noves normatives suposadament més racionals. Prendre aquestes elucubracions privades i socialment atípiques com a objecte central d'estudi no és únicament malversar esforços; es dur el carro de la disciplina pel pedregar de les falses teories —perpetuar, per exemple, el mite de l'anarquia gramatical del català del Set-cents i Vuit-cents.

És essencial, doncs, que l'historiador de la llengua, si de debò vol conèixer el comportament lingüístic dels catalans dels segles passats, vagi a l'arxiu i remeni la paperassa que és el principal testimoniatge que ens queda del comportament d'aquests catalans en general. A l'hora d'interpretar-la, però, de deduir-ne coses, convindrà que sigui caut. En un article molt —i injustificadament— celebrat, Sebastià Solé va donar per descomptat que la —d'altra banda indemonstrada— fidelitat dels notaris al català reflectia la dels seus clients.²⁴ Els historiadors que estan acostumats a treballar amb protocols notariais saben, en canvi, que la relació funciona exactament al revés: la forma del document la decideix el professional.²⁵ De fet, la més bàsica prudència aconsella a l'historiador de pensar sempre que, en principi, qui tria la llengua de qualsevol document és la persona que l'escriu. Això té conseqüències importantíssimes respecte del tema que aquí ens interessa. Davant d'un document escrit per un individu de condició social relativament modesta, per exemple, per un masover, per un criat, per un menestral, per un obrer, caldrà que ens fixem en la lletra, l'ortografia, i la redacció. Si la primera és bona i les altres, correctes, el més raonable serà de suposar que algú altre —rector, amo, administrador— ha actuat d'escrivent i, probablement, és el responsable de l'elecció lingüística. Això, de fet, és molt freqüent i sovint l'examen de la calligrafia permet d'identificar la persona concreta:

²⁴ Sebastià Solé i Cot, «La llengua dels documents notariais catalans en el període de la Decadència», *Recerques*, 12 (1982), pp. 39-56.

²⁵ Torno a remetre el lector a la contribució de Rosa Congost en aquest mateix homenatge.

l'administrador en el cas de la documentació patrimonial, el secretari, en el cas de la municipal. Convé de vigilar molt, en aquest sentit i en particular, els rebuts de menestrals i les cartes de masovers. Un cas especial, sobretot per a les èpoques més reculades, el XVI i el XVII, és el dels nobles, especialment les dones, que es fan escriure les cartes pel capellà domèstic o el secretari: el contrast entre la seguretat de mà del text i la relativa precarietat de la de la signatura és el senyal que ho delata.

La naturalesa exacta del document té també una importància fonamental. Molt particularment haurem de parar esment a no prendre com a formulacions escrites el que de fet són o poden ser anotacions de comunicacions verbals. Els copiadors de cartes, per exemple, contenen amb una certa freqüència, al costat de còpies pròpiament dites de cartes trameses, notes per a la redacció de cartes a trametre, tal com les devia formular de paraula l'amo al dependent o el senyor a l'administrador. Davant d'un copiador en el qual es fa ús del català, cal, doncs, que distingim les primeres, signe de persistència en l'ús escrit del català, de les segones, signe de diglòssia. Normalment l'operació no és gaire difícil, però en cas de dubte el rigor exigeix que ens abstinguem de concloure res.

Cal tenir present també que, quan el document reproduïx les paraules pronunciades per algú, és possible que qui el va escriure i en va triar la llengua decidís també de fer-hi parlar l'interessat. Josep M. Nadal ha especulat —i altres l'han seguit—, a partir d'algunes actes d'interrogatoris, sobre l'efecte que l'autoritat de la Inquisició i el temor que imposava tenien damunt el comportament lingüístic de les seves víctimes.²⁶ Hi ha motius per a pensar, però, que no és pas necessàriament que, com creu ell, aquestes s'expressessin espontàniament en català per a queixar-se i ho fessin en castellà per a respondre a les preguntes dels inquisidors, sinó que en qualsevol cas el notari escrivia aquestes respostes, traduint-les si calia —i a diferència de les ejaculacions involuntàries i irrellevants de l'interrogat—, en la llengua de la institució. La regularitat amb la qual es repeteix l'esmentada distinció és altament sospitosa i la sospita és confirmada pels diputats del General en una de les seves peticions d'autonomia per

²⁶ Josep M. Nadal, «El català en els segles XVI i XVII», *L'Avenç*, 100 (gener 1987), pp. 24-30. Ho recullen Torrent, «Llengua i poder polític...», ob. cit., p. 45 i Rafanell, *La llengua silenciada*, ob. cit., pp. 29-30.

al Tribunal de Barcelona, del 1600 concretament: «com la nostra llengua sie difícil de entendre a ells, es grandissim inconvenient en lo pendre de les deposicions dels presos y testimonis, car no obstant que sien cathalans o francesos y deposen en lur lengua, ells ho fan scriure en lengua castellana, y pot esser que moltes voltes prenguen erro y axi scriguen una cosa per altra».²⁷ De la mateixa manera, cal demanar-se si a la documentació processal emanada de les institucions jurídiques de la terra no es produeix, per la mateixa raó, el fenomen invers: és curiós que l'acta de la interrogació sota tortura de la negra Mònica, acusada el 1567 de l'emmetzinament del regent la tresoreria Miquel Codina, doni les seves respostes en català, quan totes les declaracions dels testimonis i els altres documents la fan parlar sempre en castellà.²⁸ També a la documentació dels arxius francesos s'ha detectat una tendència creixent, als segles XVII i XVIII, dels *greffiers* a traduir les declaracions judicials.²⁹

En altres casos no hi pot haver dubte que la forma de comportar-se lingüísticament de certs personatges no reflecteix pas la realitat, sinó que és una ficció oficial. Els dietaris de la Diputació i el *Manual de novells ardots*, per exemple –i altra documentació de les mateixes institucions–, fan parlar sempre els personatges reials en castellà, tant els Habsburgs espanyols com els seus parents d'altres llocs, com Lluís XIII i el seu fill, com l'Arxiduc i la seva dona, o com Felip V i la seva. Al meu llibre n'he donat exemples i també proves, en forma sobretot de contradiccions entre fonts, que es tractava d'una ficció: a partir d'un moment difícil, o probablement impossible, de precisar va quedar establert el principi que el castellà era la llengua de la monarquia. Naturalment, això obliga a plantejar-se la possibilitat que les mateixes fonts institucionals apliquessin la ficció en sentit contrari, fent parlar sempre en català aquells individus als quals correspongués de fer-ho així per la seva posició, encara que en realitat trenquessin la convenció. Les inconsistències de la documentació permeten, de fet, d'afirmar que això és exactament el que

²⁷ Citat per Henry Kamen, *The Phoenix and the Flame. Catalonia and the Counter-Reformation*, New Haven-Londres, 1993, p. 218; també Segarra, «El conflicte lingüístic...», ob. cit., p. 184.

²⁸ Martí de Riquer, *Quinze generacions d'una família catalana*, Barcelona, 1979, pp. 152-171.

²⁹ Jean-Louis Flandrin, *Les amours paysannes (XVIe-XIXe siècle)*, Paris, 1993, p. 15.

passava algun cop i probablement amb freqüència creixent –torno a remetre el lector al meu llibre.

L'historiador de la llengua, en resum, ha de fer el que tot historiador ha de fer davant de qualsevol document: demanar-se abans de tot qui l'ha escrit, en quines condicions, i per què. Cal també –i en això els estudiosos del tema solen pecar constantment– que el contextualitzi amb tota precisió. Molt especialment, en matèria de comportament lingüístic, és absolutament imprescindible de contrastar qualsevol declaració o actuació amb la pràctica habitual i general de qui la fa i dels seus col·legues, companys, o homòlegs. Prendre, com fa pràcticament tothom, cada cas d'ús del català a l'època que ens ocupa com a un acte de vindicació o fins i tot resistència, és absurd. Davant de tota excepció a la tendència diglòssica creixent, la primera cosa que ens hem de demanar és quins en poden ser els motius. Que el bisbe Climent, que –com tots els bisbes des de qui sap quan– no predicava mai en català, ho fes en l'ocasió de la consagració del nou cementiri de Barcelona no pot pas explicar-se, com voldria Francesc Tort, com a un gest de defensa de la llengua.³⁰ En aquest cas, l'autèntica raó és senzilla: el nou cementiri topava amb la forta resistència popular als enterraments lluny de l'església pròpia. Un missatge políticament tan delicat exigia l'acció excepcional de condescendre a explicar-lo de la manera més entenedora fins als més humils –especialment a ells–, una tasca que normalment era delegada als rectors i vicaris. Però si no en trobem una o altra, d'explicació, l'última cosa que hem de fer és justament de recórrer a l'atribució al patriotisme lingüístic. Aquesta només serà acceptable quan la declaració reivindicativa sigui absolutament explícita –i encara convindrà que no acabem d'estar-ne convençuts. Si Anna Maria Torrent i el nostre homenatjat, cadascun per la seva banda, haguessin tingut la precaució de comparar, per exemple, la posició de Pau Duran sobre la llengua de la predicació, al concili del 1637, amb la seva pròpia, i ben documentada, pràctica lingüística i amb la de tots els bisbes catalans des del darrer quart del Cinc-cents, com a mínim; si haguessin contrastat el recolzament ofert pels diputats del General al concili en el mateix sentit i sobre la mateixa qüestió amb l'afició repetidament demostrada d'aquests mateixos personatges a invitar predicadors castellans a fer els solemníssims sermons de la festa de Sant Jordi, potser no haurien interpretat tan

³⁰ Francisco Tort i Mitjans, *El obispo de Barcelona Josep Climent i Avinent (1706-1781)*, Barcelona, 1978, p. 342.

anacrònicament les esmentades intervencions de l'un i els altres. I si tots plegats haguéssim contrastat els suposats gestos de vindicació de la llengua a la primera meitat del Vuit-cents amb el comportament sòlidament i militantment diglòssic d'aquells que els feien, que en faria de temps que hauríem llençat a les escombraries el mite de la Renaixença!

Davant de tot aparent gest de resistència a la diglòssia entre 1500 i 1870, doncs, hauríem de practicar l'escepticisme sistemàtic. Per què no ho fem, no és cap misteri: perquè fa més d'un segle que, en aquesta qüestió, ens entestem tots a projectar damunt el passat les actituds i la problemàtica del present. L'anacronisme és el més estès i més freqüent pecat intel·lectual comès pels nostres historiadors de la llengua, incloent-hi els qui, com Rafanell i Segarra, han demostrat ser més conscients del perill de caure-hi. En un cert nivell, el perill és molt obvi i evitable –la qual cosa no vol dir que sigui evitat. Escriure en català o en castellà és, a la segona meitat del segle XX i a començos del XXI, per a tot catalanoparlant d'origen, una elecció personal amb ineludibles implicacions polítiques, mentre que a la primera meitat del XIX, per exemple, era un fet que s'escapava de la decisió personal i depenia dels dictats d'unes convencions socials acceptades per tothom. Això hauria de ser evident. Però tot sovint el parany és molt més insidiós. Una imposició legal sembla que hauria de ser una imposició legal –i, doncs, tenir efectes homòlegs– al segle XVII o XVIII com al XX. Però no ho és. La famosa Reial Cèdula del 1768, per exemple, imposava l'ús del castellà a l'ensenyament i, per tant, –diu tothom– en bandejava el català. Però resulta que el capellà vigatà que, més de vint anys després, va estipular que, a l'escola que es fundaria amb el seu llegat, les primeres lletres s'hi haurien d'ensenyar exclusivament en català, estava convençut que això s'avenia amb «los pios intents de nostre Monarca (que Deu guarde) en lo Decret de la Enseñansa en Castellà».³¹ I, com he explicat al meu llibre, resulta que no s'errava pas: el 1772, la Reial Audiència havia dictaminat exactament en aquest sentit, en el conflicte que enfrontava els mestres laics amb les escoles conventuals –i el Consejo de Castilla ho havia confirmat. És que el que els historiadors de la llengua obliden –i és la forma més habitual en ells d'error d'anacronisme– és que a les societats

³¹ Jordi Figuerola, «Aspectes educatius del primer terç del segle XIX a Vic: l'Escola de Jesús i Maria i l'ensenyament primari», dins *Actes de les 5es Jornades d'Història de l'educació als Països Catalans*, Vic, 1982, vol. 1, pp. 151-179, a la p. 169.

d'Antic Règim la pràctica lingüística està completament i *expressament* condicionada per la classe. Del caràcter classista de la castellanització o de la diglòssia, prou que se n'adonen. Però l'interpreten en termes de "traïció" aristocràtica o burgesa i "fidelitat" popular. I el classisme no rau pas en això, sinó en *l'exclusió de les classes subalternes de l'accés al castellà*, per l'aristocràcia, primer, i per l'aristocràcia i la burgesia més endavant –i, naturalment, per les autoritats civils i eclesiàstiques. El poble no es castellanitza perquè no li està permès: no n'ha de fer res, del castellà. És per això, i no pas per amor de la llengua, que l'Església insisteix en l'obligació de predicar i ensenyar la doctrina en castellà. És per això que les mateixes autoritats que es preocupen d'imposar el castellà a les diverses esferes d'activitat pública promulguen bans i crides en català. És per això que l'escola no és pas, abans de la revolució liberal, un factor important de castellanització o de difusió de la diglòssia.

Les implicacions d'aquest classisme poden ser, de vegades, molt subtils. He dit abans que les cartes signades, al Sis-cents i Set-cents, per aristòcrates, poden haver estat escrites de vegades per capellans domèstics o secretaris. Això vol dir que el grau de domini del castellà que aquestes cartes revelin no és necessàriament imputable a l'autor nominal, però no permet de dubtar de la seva absoluta responsabilitat pel que fa a l'elecció de llengua. És impensable que un servidor imposi res al seu senyor. Si es tracta d'una senyora, la cosa és una mica més complicada. És ben possible que la dona fos en realitat incapaç de dictar una carta en castellà i que, dins de la classe, aquesta incapacitat aparegués com a natural i fins i tot apropiada. De portes enfora, però, calia preservar la ficció que associava el coneixement del castellà amb la noblesa, de la mateixa manera que als dietaris oficials les reines parlen en castellà encara que en realitat no en sabessin ni un borrall. En canvi, si un rector de poble escriu en català la carta d'un masover al seu amo o si un administrador estén en català el rebut d'un menestral, hem de pensar sempre que, mentre no hi hagi cap indicació contrària, són ells, i no els signants, que fan la tria lingüística. Perquè, encara que, en teoria, la revolució liberal acaba amb aquest classisme lingüístic, en realitat els mateixos liberals que proclamen la necessitat d'universalitzar socialment la diglòssia continuen encara als anys cinquanta i seixanta redactant en català els contractes d'arrendament i la correspondència amb els seus

masovers.³² Això explica que, com han observat Narcís Figueras i Joaquim M. Puigvert, hagi estat aquest “poble” suposadament “fidel” el sector de la societat catalana que més s’ha resistit a la restauració de la llengua pròpia a la funció de llengua de l’escriptura.³³ És que abans ha volgut aconseguir allò que la classe dominant sempre havia intentat de negar-li: arribar a escriure bé en castellà. Qui gosarà tirar-los-ho en cara?

³² Vegeu, un altre cop, la contribució de Rosa Congost.

³³ Narcís Figueras i Joaquim M. Puigvert, *Tribulacions d'un masover fadristerne. Narcís Ciurana, de Maçanet de la Selva, i el seu llibre de comptes i memòries, 1886-1912*, Maçanet de la Selva, 1998, p. 45.